

ЄВРЕЇ У СКЛАДІ УПА: ПОРЯТУНОК VS ВИНИЩЕННЯ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Михайлюк Марина. Євреї у складі УПА: порятунок проти винищення (історіографія проблеми). У статті розглядається дискусійне питання переваги порятунку чи винищення вояками УПА євреїв у 1943-1944 рр. У підсумку виходить, що переваги немає. Вояки УПА і рятували, і винищували євреїв одночасно. Участь в антиєврейських акціях залежала не від офіційних настанов штабу УПА, а, насамперед, від особистих переконань командирів загонів. Немає підстав однозначно стверджувати, що євреїв масово убивали за німецьким «расистським» зразком задля розчищення території для «етнічних» українців, адже прямих інструкцій щодо такої політики не існувало. Можна припустити, що вбивства євреїв носили несистемний, локальний, в окремих випадках навіть індивідуальний характер і були пов'язані з прагматичним підходом командирів УПА – турботою про власну безпеку: євреї не мали перейти на бік радянських партизанів і вказати місце розташування повстанців. Свідчення виживших євреїв, які перебували в лавах УПА і померли в похилому віці, доводять, що повстанці сповідували вибірковий підхід і виходили з позицій «потреби» для загоноу тих чи інших осіб.

Ключові слова: євреї, УПА, порятунок, єврейські спеціалісти, винищення, єврейські трудові табори, історіографічний аналіз, зарубіжний та український погляд на проблему.

Михайлюк Марина. Евреи в составе УПА: спасение против уничтожения (историография проблемы). В статье рассматривается дискуссионный вопрос преимущества спасения или истребления воинами УПА евреев в 1943-1944 гг. В итоге получается, что преимущества нет. Воины УПА и спасали, и уничтожали евреев одновременно. Участие в антиеврейских акциях зависело не от официальных постановлений штаба УПА, а, в первую очередь, от личных убеждений командиров отрядов. Нет причин однозначно утверждать, что евреев массово убивали за немецким «расистским» образцом с целью расчистки территории для «этнических» украинцев, поскольку прямых инструкций относительно проведения такой политики не было издано. Можно предположить, что убийства евреев носили несистемный, локальный, в отдельных случаях возможно индивидуальный характер и были связаны с прагматическими соображениями командиров УПА – заботой о собственной безопасности: евреи не должны были перейти на сторону советских партизан и выдать им места расположения повстанцев. Свидетельства выживших евреев, которые находились в составе УПА и умерли в пожилом возрасте, убеждают в том, что повстанцы использовали выборочный подход и выходили с позиций «нужности» для отряда тех или иных людей.

Ключевые слова: Евреи, УПА, спасение, еврейские специалисты, уничтожение, еврейские рабочие лагеря, историографический анализ, зарубежный и украинский взгляд на проблему.

Тема діяльності УПА та її причетності до знищення євреїв вже давно стала однією з дражливих і дискусійних серед істориків. Її аналізували В. Морозко¹, Я. Грицак², В. Кононенко³, колектив зарубіжних авторів польського збірника «ОУН, УПА і винищення євреїв»⁴. Проте до нині відсутня єдина думка щодо ставлення УПА до євреїв: біженців з окупованої території, втікачів з концтабо-

рів, трудових таборів і гетто. Всі вони в часи Голокосту потребували підтримки і захисту. В науковій літературі спостерігається полеміка між фахівцями з приводу того: УПА євреїв знищувала чи рятувала? На позиції знищення стоять окремі російські, польські, німецькі, ізраїльські, американські, канадські, українські історики (О. Дюков, Г. Мотика, Ф. Гольчевський, А. Вайс, І. Арад, Ш. Редліх, Д. Романовський, О. Бартов, Т. Снайдер, І.-П. Химка, Ю. Радченко). Їхню думку повністю чи частково не поділяють В. Мороко, І. Федик, І. Щупак, В. В'ятрович.

Метою розвідки є аналіз позицій українських і зарубіжних фахівців, з'ясування сили аргументів протилежних сторін.

Головними організаторами УПА стали керівники ОУН(б), тому програмні положення бандерівців лягли в основу політичної стратегії повстанців. У маніфесті до українців та інших народів СРСР (грудень 1940 р.) закликалися до боротьби за утворення національних держав і розвалу радянської імперії. Жодних вимог до винищення будь-яких національних меншин маніфест не містив. У краківській постанові Другого великого збору ОУН(б) за квітень 1941 р. щодо євреїв висувалося популярне ще з міжвоєнного періоду звинувачення у масовій підтримці ними комуністичного режиму, тому боротьба мала вестися лише з євреями-комуністами як опори сталінського режиму. Жодних закликів до знищення усіх поляків, євреїв чи інших національних меншин саме за їхню етнічну приналежність постановою не містила. Травневі інструкції 1941 р. теж не містили тез про знищення національних меншин. Йшлося про можливу ліквідацію небажаних польських, російських чи єврейських діячів як опори польського чи радянського окупаційних режимів. Вказівки про можливу ліквідацію стосувалися не цілих етнічних груп, а конкретних активістів, які співпрацювали з ворогом або вели боротьбу проти ОУН та Української держави. Іншим представникам національних меншин гарантувалися такі самі права, як і етнічним українцям. У рішеннях II конференції ОУН (1942) щодо євреїв сказано, що недоцільно брати участь в антиєврейських акціях, оскільки це відволікає увагу від головного ворога – московського більшовизму. Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.) остаточно затвердили тезу про право національних меншин мати власну культуру, бути рівними в правах з українцями. Саме ці рішення стали основою політичної стратегії УПА⁵.

Офіційна дата появи УПА визначається 14 жовтня 1942 р. Я. Грицак впевнений, що дата народження нової армії вибрана задля створення «героїчної» версії історії. Доказ існування в жовтні бандерівських збройних загонів під проводом С. Качинського, з яких нібито пізніше постала УПА, вперше з'явився в Постанові УГВР від 30 травня 1947 р., тобто на 5 років пізніше. Ці загоны не були армією, бо до грудня 1942 р. не було жодних воєнних, а до лютого 1943 р. – політичних наказів ОУН(б) щодо переходу до збройної боротьби. Вибір дати 14 жовтня, з одного боку, давав можливість пов'язати повстання УПА зі столітніми традиціями української збройної боротьби (на цей день припадає свято Покрови Божої Матері, котру вважали покровителькою козацького війська), з другого – створювало враження, що ОУН(б) почала збройну боротьбу проти німців ще до того, як у листопаді 1942 р. західні союзники висадилися на півночі Африки, а війська Паулюса потрапили в оточення під Сталінградом.

Відсування дати виникнення УПА на 1942 р. мало створити враження, що українське націоналістичне підпілля відразу стояло в авангарді боротьби проти фашизму, ще задовго до того, як стало зрозуміло, що німці цю війну програють. Перші повстанські загони виникли ранньої весни 1943 р. і без підтримки центрального проводу ОУН(б), який відставав від розвитку подій. Керівництво ОУН(б) тоді ще виношувало романтичну концепцію «національно-визвольної революції», а не партизанської боротьби. «Не партизанка сотень, чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонних українських мас – наш шлях», – писала ОУН(б) влітку 1942 р. Повстанську боротьбу організація почала розгортати лише в січні–лютому 1943 р., з появою червоних партизанів на Волині⁶.

Головнокомандувач УПА з 1950 р. В. Кук погоджується з тим, що ця дата прийнята як День святої Покрови, свято козацтва, але уточнює, що до осені 1942 р. були створені бойові відділи ОУН кущової самооборони, які згодом об'єдналися в Українську народну самооборону (УНС). По суті це була та сама УПА лише під іншою назвою. У 1943 р. всі військові відділи були реорганізовані в УПА і підпорядковувалися Головному військовому штабу УПА⁷. Автори експертного висновку Інституту історії НАН України⁸ стверджують, що «підпільники і партизани датували утворення УПА весною 1943 р. В українській емігрантській літературі утвердилася інша дата – осінь 1942 р. ... Тим, хто боровся, було видніше, коли вони почали боротьбу. ... Початок її фіксується багатьма конкретними фактами. Отже, тезу про виникнення УПА навесні 1943 р. слід сприймати як аксіому»⁹.

В. Ковальчук і О. Вовк вважають, що жодного документа, який би регламентував формування УПА у жовтні 1942 р., як і джерел, які б репрезентували діловодство цієї військової структури до квітня–травня 1943 р. не виявлено. О. Вовк на документальному матеріалі довів, що УПА була створена у квітні – на початку травня 1943 р. військовим референтом ОУН(б) на Волині та Поліссі Василем Іваховим (псевдо «Сонар»). У той час Д. Клячківський («Клим Савур»), котрого іноді називають ще одним творцем УПА, перебував на посаді Крайового провідника ОУН(б), тому безпосередньо творенням військової організації не займався. В архівно-кримінальній справі Федора Воробця (тернопільський архів СБУ) значиться, що легендарний «Савур» очолив УПА вже після смерті Івахова 13 травня 1943 р. Документи УПА, якщо така структура діяла з осені 1942 р., мали б зберегтися, але їх немає. Найраніше джерело, яке має підпис «Головна Команда Української Повстанчої Армії», датується 20 травня 1943 р.¹⁰ Тож, оформлення організації завершилося не раніше весни 1943 р.

В. Кук пояснює, чому зберіглося так мало документів: «Документів про реєстр членів УПА не могло бути, бо вони могли давати конкретну інформацію для ворога. ... Офіційних архівів в УПА не передбачалось з конспіративних причин»¹¹.

Волинь і Галичина стали центром діяльності повстанців. У 1943-1945 рр., в час найбільшого розквіту УПА, армія нараховувала близько 200 тис. бійців, а з допоміжними службами (господарськими, зв'язковими, розвідувальними) – до 500 тис. осіб¹². Повстанська армія користувалася підтримкою широких мас

західноукраїнського населення. Протягом 1943 р. і до середини 1944 р. доки радянська армія не звільнила Західну Україну, в лісах йшли кровопролитні бої між підрозділами УПА і радянськими партизанами.

У серпні 1943 р. ОУН(б) вирішила переглянути програму дій, вважаючи «єврейське питання» вже вирішеним. Однак Д. Романовський вважає, що рішення не були доведені до рядових членів УПА, тому вони продовжували вбивати євреїв і після серпневого з'їзду. Частина бійців УПА в 1943-1944 рр. складала дезертири з української поліції і дивізії СС «Галичина». Багато з колишніх поліцаїв встигли взяти участь в німецьких антиєврейських акціях до того, як влилися в ряди УПА, тому не вбачали в убивствах євреїв нічого жахливого¹³. В. Кук підтверджує, що у 1943 р. дійсно окремі особи з поліції, зокрема шуцманшафту, а також дивізійники «Галичини» переходили до УПА, особливо після «Брідського котла». Їм постачали амуніцію, провізію, адже і УПА, і дивізійники мали спільного ворога – радянський комуністично-більшовицький режим. До того ж, з військового вишколу дивізійників повстанці брали приклад, щоб навчити власних людей¹⁴. Я. Грицак теж стверджує, що у лютому 1943 р., після рішень III Конференції, почався масовий перехід до УПА членів української поліції за наказом Проводу: від 15 березня по 10 квітня близько 5 тис. поліцаїв влилося в загони ОУН(б), які саме тоді почали формуватися і започаткували УПА як масову армію¹⁵.

Ізраїльські історики І. Арад і Ш. Редліх писали, що ОУН і УПА займали відверту антиєврейську позицію і весь націоналістичний рух був заражений антисемітизмом. Націоналісти вважали євреїв прорадянськими елементами, а бійці УПА вбивали євреїв, які переховувалися в лісах і селах. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і націоналістської ідеології. У перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі¹⁶. Тим не менш наводять чисельні приклади залучення до УПА єврейських медиків.

Американський професор О. Бартов впевнений, «оскільки я єврей, то я не хотів би потрапити до будь-якого загону УПА. ... Ця армія не лише боролася за визволення від польської влади, німецької окупації та радянських утисків; вона боролася також із тим, що вважала єврейською експлуатацією та співробітництвом з ворогами і гнобителями України. І в цьому УПА тісно взаємодіяла з німецькими окупантами, які забезпечували її всім необхідним і підтримували як важливе знаряддя у масовому знищенні євреїв – навіть при тому, що УПА поступово повстала проти німців, коли з'ясувалося, що ті не мають наміру сприяти українській державності»¹⁷.

У Косівському історичному музеї, розташованого у колишньому будинку останнього рабина міста, О. Бартов бачив експозицію, присвячену УПА. І це його вразило та обурило. Адже, на його переконання, попри те, що повстанці вели боротьбу з німецькими окупантами, яка набула відкритого характеру в Галичині, вони відіграли ключову роль у вистежуванні євреїв, які ховалися в галицьких та волинських лісах упродовж 1942-1944 рр. Члени УПА потім передавали спійманих євреїв німцям або вбивали самі. Музей УПА також створено у Бучачі, звідки родом його матір¹⁸.

Існують польські публікації (Яцек Куронь, Гжегож Мотика) про вбивства повстанцями поляків та євреїв на Волині. Я. Куронь, який позитивно ставиться до боротьби УПА, зазначає, що повстанці мали накази про заборону вбивства змішаних подружніх пар, жінок і дітей, але під час селянської війни їх ніхто не дотримувався¹⁹. Г. Мотика відповідальність за Волинську трагедію покладає на ОУН(б) і УПА, пояснюючи польсько-український конфлікт впливом німецького винищення євреїв, яке показало, що можна без покарання усувати цілі групи людей, що стало для націоналістичного керівництва спокуюсою провести аналогічну чистку поляків²⁰.

Подібної думки дотримується американський історик Т. Снайдер, який помітив зв'язок Волинської трагедії з Голокостом, адже масове вбивство євреїв сильно знецінило у суспільній свідомості вартість людського життя. Те, що сталося з євреями відбулося на долі волинських поляків. На криваві події вплинула жорстокість нацистського і радянського режимів, які контролювали цю територію. На катів (націоналістичних партизанських загонів) подіяла атмосфера вседозволеності і насилля. На єврейських кістках розпочалися нові етнічні чистки²¹.

УПА розпочала свою основну діяльність на Волині з нападів на польське населення. Однією з головних мішеней цих нападів були польські колонії, які дали притулок багатьом євреям. Коли УПА поставила під свій контроль велику частину сільської місцевості, євреїв, що залишалися з поляками, було вбито разом із їхніми рятівниками – подекуди як поляків, а часом як євреїв. Польським рятівникам довелося тікати зі своїх сіл, як тим євреям, яких вони прихистили. Поляки, які втікали до лісів, іноді зустрічали єврейських утікачів і разом із ними боролися проти українських націоналістів. Радянські партизанські загопи приєднували ці маленькі групи до себе. Були євреї, які ставилися до ризиків інакше й залишалися в селі працювати на полях своїх польських друзів. Декого з них теж виявила й убила як євреїв УПА. Тих євреїв, які переховувалися в українських родинах і видавали себе за українців, перевіряли українські націоналісти, які підозрювали в них поляків²².

Євреї досить добре усвідомлювали розклад сил і знали, де їм загрожує найбільша та найменша небезпеки: найбільше вони ризикували на території, контрольованих українськими націоналістами, і все ще дуже ризикували в містах, що залишалися під владою німців. У 1943 р. УПА контролювала велику частку сільської місцевості на Волині, вбивала місцевих поляків і євреїв. Відтак найнадійнішим захистом для євреїв були радянські партизани, хоча вони не завжди хотіли їх приймати й до того ж іноді були змушені відступати. Під час воєнних сутичок на Волині євреям часто й несподівано доводилося робити важкий вибір²³.

І. Щупак взагалі не вважає за потрібне проводити паралелі і порівнювати Волинську трагедію, яку називає міжнаціональним конфліктом, локальною «етнічною чисткою» і «практичною» акцією, боротьбою за територію бездержавних національних спільнот, з трагедією Голокосту як унікальним безпрецедентним геноцидом на расистській ідеологічній основі з непрагматичним, «непрактичним» характером тотального винищення євреїв. Хоча історик не заперечує,

що Голокост та інші трагедії на кривавих польських і українських землях багато в чому зумовили трагічний характер українсько-польського конфлікту²⁴.

І. Федик вказує, що всі мислячі історики і громадяни, зрештою і самі євреї знають, що УПА ніколи не приймала участі у масових екзекуціях над євреями. Майже всі томи «Літопису УПА» рясніють інформацією про героїзм єврейських бійців УПА, чимало з яких загинуло в боротьбі за волю України і за честь єврейського народу. Так було і раніше, коли в рядах УГА воювало понад 3 тис. євреїв²⁵.

У 1943 р. повстанський рух очолив Р. Шухевич і наказав своїм офіцерам не брати участі в антиєврейських погромах, хоча документ поки що не знайдено. Натомість в інструкції для пропагандистських служб УПА йшлося про необхідність поширення інформації щодо толерантного ставлення до євреїв, які працювали на користь української держави. Водночас існують свідчення про продовження антиєврейських акцій з боку представників ОУН і УПА після 1943 р., хоча УПА мала інструкції не чинити євреям зла²⁶. Натомість Д. Романовський стверджує, що наприкінці 1943 р. Шухевич навпаки видав усний наказ знищувати поляків, євреїв і циганів; приймати у загони лише медичний персонал і то у вигляді виключення, адже повстанцям гостро не вистачало медиків²⁷.

Один із діячів «УПА-Північ» Р. Петренко згадував, як І. Литвинчук («Дубовий») шукав людину, яка б знала єврейську грамоту і могла написати листівку, адресовану євреям. Натомість попрацювати у якості пропагандиста зумів Лейба-Іцик Добровський («Валерій»), який у 1943 р. став співробітником політвідділу штабу УПА на Волині і був автором листівок-звернень до кавказьких і азійських народів СРСР із закликом вступати до лав УПА²⁸. Навіть написав роботу «Як московський царизм підкорював народи».

В. Кук стверджує, що в УПА ніколи не існувало «жидівського батальйону», але окремі євреї були, переважно в санітарній службі. У програмі ОУН і УПА не було расизму²⁹. В. Мороко ще у 1997 р. цитував М. Лебедя, який після арешту С. Бандери очолював ОУН на українських землях і був співзасновником УГВР: «Треба підкреслити, що всі вони [лікарі] чесно виконували свій важкий обов'язок, несли поміч не тільки стрільцям, але й всьому населенню, об'їздили терени, організовували польові та місцеві лікарні. Не покидали бойових рядів у важких ситуаціях, навіть тоді, коли мали нагоду перейти до червоних. Багато з них загинуло вояцькою смертю в обороні тих ідеалів, за які боровся весь український народ»³⁰.

Дійсно, у повстанських матеріалах та спогадах євреїв присутні численні згадки про медиків (лікарів, медсестер, дантистів), які надавали допомогу повстанцям. Серед них лікарі під псевдонімами (псевдами) «Варм», «Грифель», «Богдан», «Коваль», «Чорний», «Білий», «Кум», «Полдек». Тільки окремі з них відомі за справжніми прізвищами, зокрема Самуель Нойман (Нейман) («Максимович», «Максим»), Антін Кольман («Вугляр»), Шая Варм («Сокіл» або «Скрипаль») та ін. Двоє євреїв-дантистів організували і керували стоматологічним пунктом у Військовій окрузі «Заграва». Воюючи в УПА євреї були мужніми і витривалими. Один лікар цілу добу просидів у болоті по саму шию, ховаючись від радянських партизанів і потім повернувся у свій підрозділ.

«Дубовий» допоміг понад 40 євреям-втікачам, здебільшого жінкам і дітям, у червні 1943 р. створити сімейний табір в колишній німецькій колонії Костопільського району. Доставили їм худобу, одяг, взуття, реманент. Ремісників використовували для обслуговування потреб вояків УПА. Їм шили одяг, взуття, білизну. Окремі євреї-чоловіки працювали на зборі врожаю. Вояки УПА постійно охороняли єврейське поселення від поліцаїв і німців. Там же єврейська дівчина Доба Цукерман вийшла за повстанця «Майданця»³¹.

Повстанці Р. Поліщука врятували Зеліка Бройлермана та 50 інших євреїв. Лісові єврейські сімейні табори існували на зразок білоруських. На Волині їх організував начальник господарського відділу «УПА-Північ» В. Мороз («Зубагий»). Більшість таборів розгромили німецькі каральні загони під час антипартизанських операцій в липні-серпні 1943 р. Лише окремі з них дочекалися повернення радянської влади в січні 1944 р. Інші дослідники зазначають, що ці табори знищили повстанці УПА перед приходом радянської влади, оскільки не бачили євреїв співгромадянами майбутньої української держави, вбачаючи в них потенційних ворогів.

В. В'ятрович намагається спростувати міф про те, що УПА боролася за моноетнічну державу без національних меншин. У програмних документах Української самостійної соборної держави не було написано, що її громадянами могли бути лише етнічні українці. В лавах УПА боролися не лише українці, але й представники інших національностей. Лікарями в УПА працювали Арон Козловський, Абрахам Штерцер. Єврейський юнак Мандик Хасман воював у складі одного з повстанських загонів і помер в 2013 р.³² Так, лікар Абрахам Штерцер і його брат Арієг та їхні сім'ї, що за своїм світоглядом були переконаними сіоністами, мужньо воювали в УПА, чудово володіли українською мовою. Абрахам Штерцер лікував не тільки поранених і хворих солдатів УПА, але й місцеве населення, за що був дуже шанований серед українців³³.

«Полдек», до потрапляння в УПА, працював у селах поблизу Бережан. Надавав допомогу селянам в Конюхах, Баранівці, Куропатниках. Робив щеплення, невеличкі хірургічні операції, видаляв зуби і приймав пологи. Від тифу лікував члена УПА, голову української поліції в Конюхах Чмиря. Саме останній перетягнув талановитого лікаря до медчастини УПА. Там «Полдек» перекладав медичні книжки з польської і німецької на українську мову, вчив молодих українських жінок бути медсестрами. З пацієнтами співав українських пісень. І всі знали, що він єврей. Втім «Полдек» завжди боявся, що його вб'ють, тому втік від повстанців. Хоча Лев Рега констатував: «Ми мали чіткі інструкції від УПА не боротися з євреями. Відвертої ненависті до євреїв не було. Багато українців їм симпатизувало»³⁴.

Рятував важкохворих солдатів і офіцерів УПА лікар Шая Давидович, який навчався в Парижі та Варшаві, а практику почав у 1943 р. в підпіллі УПА, зокрема у загоні «Сосенка», що діяв на Волині. Разом з ним в УПА перебувала його дружина, медсестра Естер. В одному із боїв Шая Варм потрапив у руки енкаведистів і на допиті мужньо заявив, що усіх євреїв винищили німці. До тих євреїв, які перебували в УПА ставилися непогано. Лікаря засудили на 20 ро-

ків таборів ГУЛАГу. В курені «Острича», що діяв на Костопільщині (Волинь) воював лікар-єврей «Чорний», а д-р Грифель з Луцька – у підстаршинській школі «Січ»; лікар «Білий» перебував у групі «Турів» (Волинь). Разом з дружиною здобули славу знаменитих медиків. Пам'ятають солдати УПА і сміливу дівчину-єврейку, медсестру Берензон, що походила з Матвієва на Волині.

Самуель Нейман теж був відомим лікарем і лікував всіх, хто цього потребував. Вільно володів багатьма європейськими мовами. Під час Голокосту був схоплений нацистами і кинутий у гетто, де вже перебувала його мати. Щоб врятуватися від неминучої загибелі Самуель таємно передав листа зв'язковим УПА і служба безпеки зуміла їм допомогти. За підробленими документами Нейман вступив у лави повстанців, де встановив прямі контакти із начальником штабу – Олексою Гасином. Загинув у бою з енкаведистами в Чорному лісі разом з членами штабу УПА в 1945 р.³⁵

Свої спогади про участь в УПА з листопада 1943 р. лишила медик Сельма Кренцбах. Схоплена поліціями Сельма мала бути розстріляною, але під час атаки солдатів УПА на в'язницю дівчина була врятована і вступивши до «партизанки», довго воювала. Саме українські патріоти допомогли їй пробитися на Захід. У статті газети «Вашингтон пост» Сельма Кренцбах розповіла про героїчну боротьбу УПА. Повідомила, що в їх групі з 12 євреїв 8 були лікарями. В Ізраїлі стала секретарем МЗС.

У радіограмі командування рівненського партизанського з'єднання за жовтень 1943 р. зазначалося, що в рядах націоналістів перебувало багато євреїв-лікарів, доля яких склалася по-різному. Так, Абрахам Штерцер відійшов від підпілля після відступу німців. Чимало врятованих євреїв лишилися в лавах УПА, серед них – лікар Холос і «Кум». Медичну освіту «Кум» здобув в Італії, практику проходив у Відні та Празі, а далі працював у Дрогобичі. Нацисти розстріляли його родину і «Кум» пішов в УПА, де лікував поранених повстанців спочатку на Волині, а потім у сотні хорунжого «Щита» в Карпатах. Всі любили і шанували талановитого і мужнього лікаря³⁶.

Про діяльність «Куми» розповів полковник УПА Степан Фрасуляк («Хмеля»). Цього лікаря знали тисячі повстанців, він перебував в лавах УПА від заснування УНС, яка передувала групі «УПА-Захід»: був лікарем сотні «Сіроманців», куреня «Гайдамаки», старшинської школи «Олені» і насамкінець завідувачем районного шпиталю в Марині. Під час повернення радянських військ організація дозволила йому легалізуватися, але він відмовився. Лікар був оптимістом, вірив у перемогу УПА. Загинув у січні 1946 р. під час бою з більшовиками. Заслуги «Куми» належно оцінило керівництво українського визвольного руху. Згідно з наказом Головного військового штабу УПА від 5 червня 1947 р. йому посмертно присуджено «Срібний хрест» за заслуги. Лікар став єдиним євреєм, відзначеним високою нагородою збройного підпілля. Адже кілька сотень єврейських лікарів, медсестер, кравців, шевців, які в силу різних обставин потрапили в загони УПА, бо потребували їхньої допомоги, до повернення радянської армії майже всіх їх спіткала трагічна доля.

В Ізраїлі мешкало 52 євреї, врятовані українськими повстанцями. Серед рятівників значилася дружина командира УПА Наталія Шухевич, яка

протягом 1942-1943 рр. переховувала 7-річну дівчинку Ірину Райсинберг (Райхенбург). Р. Шухевич про це не лише знав, але й допоміг роздобути нові документи на ім'я Ірини Рижко. Після арешту дружини, дівчинку переховували у монастирському сиротинці с. Куликове, де вона й пережила німецьку окупацію. Однак не всім рятівникам євреїв вдалося вижити. Так, зв'язкова УПА Харитина Кононенко потрапила до рівненської в'язниці, де зазнала катувань і 15 жовтня 1943 р. була розстріляна³⁷.

Відомості про постачання євреям фальшивих документів зберігаються у Вінницькому обласному архіві. В німецьких документах мова йде про викриття друкарні ОУН(б), де друкувалися бланки для виготовлення паспортів не лише для українських націоналістів, але й євреїв³⁸.

Про допомогу єврейським дітям з боку партизанів УПА, які ходили галицькими селами у пошуках провіанту, добре пам'ятає Клара Аксельрод: «Вони розуміли, що я – жидівочка, але ніхто мене ніколи не скривдив. Бійці УПА ... ставилися до мене дуже добре. Більше того, їхній командир, знаючи, що я єврейка, теж ставився до мене дуже добре»³⁹. В одному із боїв солдати УПА врятували 10 єврейських дівчат, яких есесівці утримували для розваг⁴⁰.

Попри наведені факти допомоги УПА єврейським лікарям, спеціалістам-ремісникам, дітям О. Дюков переконаний, що факт існування в УПА євреїв і невеликих сімейних таборів означає, що мова йде про допомогу лише «корисним» євреям, а знищення решти продовжувалося націоналістами восени 1943 – взимку 1944 рр.⁴¹. А. Вайс теж стверджує, що з приходом Червоної армії, коли УПА відійшла у підпілля, багато з тих єврейських спеціалістів та професіоналів було вбито. Вважає, що обмежена кількість євреїв в лавах УПА не доводить того, що ОУН і УПА їх масово рятували. При цьому ізраїльський історик посилається на антисемітську позицію Д. Донцова і тим самим доводить, що глибокий антисемітизм ОУН нікуди не подівся, а продовжував впливати на молоде покоління українських націоналістів. Кількість жертв була б значно меншою, якби ставлення українських націоналістів до євреїв було менш ворожим⁴².

Д. Романовський дотримується подібної думки, повідомляючи, що євреїв-спеціалістів, котрих загони УПА брали із собою, під час наближення Червоної армії, розстрілювали. Євреї-бійці УПА – це поодинокі явище, адже потрапляли туди помилково: плугали націоналістів з радянськими партизанами, і тоді їхня бойова біографія ставала коротшою. Тому щоб лишитися в живих євреї цілеспрямовано приховували свою національність. Існують свідчення про два загони УПА, які взяли під опіку лісові єврейські сімейні табори (загони Бабія і братів Поліщук), але вони були радше виключенням, ніж правилом. Зазвичай, коли загін УПА зустрічав у лісі єврейський сімейний табір або озброєну групу євреїв, останніх вбивали як комуністів, або навіть без будь-якого приводу. У Тернопільській області у березні 1944 р. члени УПА вбили земляки, в яких переховувався 51 євреї; їх витягли на поверхню і вбили. Взимку 1943–1944 рр., під час компанії зі знищення волинських поляків, загони УПА часто виправдовували вбивства євреїв тим, що вони ніби були «польськими шовіністами». Акції націоналістів проти євреїв і поляків стали типовими етнічними чистками. Расистська ідеологія ОУН вказувала на колек-

тивну провину євреїв, не важливо, чи то у більшовизмі, чи то у польському шовінізмі, тому й покарання мало бути колективним⁴³.

Схожої позиції дотримується дослідник ОУН Ю. Радченко. Опонент В. В'ятровича зазначає, що, звичайно, були лідери ОУН або командири УПА, котрі на той період рятували євреїв. Однак більшість євреїв-лікарів було вбито під час наступу Червоної армії на Західну Україну. У більшості випадків причиною стала загальна антисемітська атмосфера в ОУН і «молодій» УПА. Проте залишається відкритим питання: чим керувалися керівники ОУН і УПА, коли рятували євреїв? Чи було це їх власною ініціативою? Можливо, що УПА рятувала «своїх» євреїв.

Український історик стверджує, що більшість єврейських трудових таборів були знищені на початку 1944 р. Один з таких лісових таборів знаходився в Турійському районі Волині. Євреїв поселили в бункерах і видали їм спеціальні документи (трудові посвідки), з котрими вони могли вільно пересуватися околицями і працювати на УПА. За спогадами очевидців, бандерівці в цій місцині, тричі атакували бункери євреїв, які не співпрацювали з УПА і переховувалися в лісі, вбивши 17 осіб. 70 євреїв, які працювали на УПА, були вбиті під час наближення радянської армії навесні 1944 р. У цей час Міна Грінзайд потрапила в один з таких таборів на Рівненщині. За погодженням з місцевим загоном УПА у таборі працювало 376 спеціалістів. Час від часу проводилися «переселення» груп з 20-30 осіб, яких розстрілювали. За три місяці залишилося 34 особи⁴⁴.

Думки про злочинну антиєврейську діяльність УПА дотримується Іван Павло Химка, який зазначає, що наприкінці 1943 р. УПА полювала в лісах на вцілілих євреїв. Станом на 1943-1944 рр. євреї ще лишалися живими в трудових таборах і гетто Західної України, з яких намагалися втекти і переховуватися в найближчій лісосмузі. Проте й там їх чекала небезпека, оскільки в лісах діяли підрозділи УПА, в лавах яких перебувало чимало колишніх українських поліцаїв причетних до вбивств євреїв. Навесні 1943 р. до лісів подалося близько 4-5 тис. колишніх поліцаїв. Подібної позиції дотримується Т. Снайдер, який зазначає, що у березні-квітні 1943 р. фактично всі українські поліцаї залишили німецьку службу і приєдналися до УПА, перейнявши і використовуючи німецькі методи пошуку та вбивств євреїв⁴⁵.

Євреї, яким вдалося вижити на Волині до 1943 р., впізнавали багатьох із цих українських повстанців. Радянські матеріали про воєнні злочини підтверджують, що українські поліцаї, які допомагали німцям знищувати волинських євреїв, надалі служили в УПА. Микола Ковтонюк (Якимчук), комендант луцької міської поліції в 1941 р., став першим командиром військової округи УПА «Турів». Степан Янішевський, заступник начальника вінницької поліції у 1941-1943 рр., у 1944 р. став очільником військової округи «Заграва». Омелян Грабець, начальник обласної поліції в Рівному та керівник ОУН(б) на Рівненщині, протягом 1943-1944 рр. командував «УПА-Південь»⁴⁶. Одні керівні посади були замінені на інші, але ставлення до євреїв у них явно не змінилося.

14 листопада 1943 р. відбулося «полювання» на євреїв у лісі за Острівцями. Повстанці вбили чотирьох осіб, двох взяли в полон, ще двоє втекли. 15 грудня 1943 р. кіннота зловила в с. Селець 10 угорських євреїв, які відбилися від робо-

чого батальйону. Цього ж дня їх було вбито. Оскільки ці євреї переховувалися, тому про їхнє виявлення та страту широкий загал волинян нічого не знав. До того ж, канадський історик припускає, що УПА, так само, як й Армія Крайова (АК), знищувала єврейські партизанські загони через їхню прокомуністичну спрямованість. Закидали євреям співпрацю з радянською владою під час окупації Західної України протягом 1939-1941 рр.⁴⁷.

Подібну історію розповіла Доба Меламед, яка з родиною втекла з Тучинського гетто (Гоцанський р-н, Рівненська область) і переховувалася у лісі. Влітку 1943 р. у с. Режиця близько 200 євреїв-ремесників працювали на селян і повстанці їх не чіпали. Після нападу німців колоністи перебралися до іншого села у Березнівському районі Рівненщини. Повстанці дозволили євреям зайняти покинуті польські домівки. У грудні 1943 р. жінка дізналася, що загони УПА перебили євреїв містечка Антонівка. Згодом знайомий лісник з'ясував, що євреїв вбивали ножами і сокирами.

Соня Шерер, яка переховувалася в лісах Волині між Рожищенським і Луцьким районами свідчила, що повстанці розвісили в лісах оголошення із закликом для євреїв вступати в ряди УПА. Ті, хто зголосився – усіх вбили. Волинський єврей Еміль Гольдбартен розповів, що багато євреїв переховувалися в лісах поблизу Мізоча (Рівненщина). Штаб-квартира УПА розташовувалася у Дерманському монастирі. Вбивали «лісових» євреїв, які переховувалися. Гольдбартену дивом вдалося врятуватися, переховуючись у соломі сараю. Арон Бабух свідчив, що в околицях Володимир-Волинського повстанці знайшли криївку, де перебувало сотні єврейських біженців і всіх перестріляли. Подібні свідчення про вбивство євреїв наприкінці 1943 р. в с. Чорноплеск надав Яків Бібер. У с. Новини Чеські (с. Новини Млинівського району Рівненської обл.) у 1943 р. живими ще залишалися близько 20 євреїв, яких заманили до лісу і вбили. Про намір знищити євреїв в середині січня 1944 р. неподалік Сарн (Рівненщині) свідчила Віра Щетинкова, яка переховувалася в криївках разом з 85 людьми. Частина євреїв встигла втекти, решту вчасно попередили і вони теж врятувалися. Інший свідок Пола Ясфі, яка переховувалася в лісах Рівненщині біля с. Антонівка (Володимирецький р-н) розповідала, що багато євреїв зайняли спустіли будинки поляків або мешкали в лісі, обслуговуючи потреби повстанців. На початку січня 1944 р. Пола дізналася, що всіх євреїв з колишніх польських осель повстанці перебили⁴⁸.

І.-П. Химка, коментуючи свідчення євреїв про вбивства УПА на Волині вказує на те, що підстав їм не довіряти немає, оскільки вони підтверджуються географією діяльності «УПА-Північ» і дією на Волині підрозділу імені М. Колодзінського. Зі звітів останнього стає зрозуміло, що бійці вбивали євреїв у листопаді-грудні 1943 р. Вбивство євреїв підтвержені звітами УШПР від 21 січня 1944 р. До того ж канадський історик посилається на праці Г. Мотики, який зазначає, що служба безпеки УПА знищувала євреїв через відповідні накази, отримані від керівництва: «усіх жидів-неспеціалістів конспіративно знищити, щоб жида і навіть наші люди не знали, а пускали пропаганду, що вони пішли до більшовиків», «невідкладно ліквідувати комуністів і жидів», «знищувати енкаведистів, інформаторів, жидів і поляків». Звіт для керівництва КП(б)

У про діяльність ОУН-УПА за 1944 р. теж повідомляє, що в рамках виконання чотирьох головних оперативних заходів УПА її вояки «здійснюють вилучення й умертвіння єврейського населення»⁴⁹.

Хоча не всі історики діаспори, особливо націоналістичного спрямування, готові сприймати картину вбивств євреїв загонами УПА. Так, Лев Шанковський писав, що саме німці вбивали євреїв під час антипартизанських рейдів у липні-серпні 1943 р. З наближенням червоноармійців до Волині УПА вже більше не могла захищати «єврейські табори» і була змушена розпустити євреїв, кинувши на призволяще⁵⁰. Проте І.-П. Химка не погоджується з його думкою, вказуючи на те, що свідчення вцілілих євреїв з «трудових таборів» відсутні, тому підтвердити чи спростувати позицію про знищення таборів німцями взимку 1943/1944 рр. не видається можливим. Загалом поділяє думку О. Дюкова про те, що вбивства в лісах могли бути справою рук служби безпеки ОУН, а не регулярних підрозділів УПА, оскільки прямих вказівок свідків немає, вони оперують поняттями «бандерівці» або «бульбівці». Курінь імені М. Колодзінського, який вбивав євреїв, не обов'язково був причетним до знищення трудових таборів⁵¹.

На рахунок участі «бульбівців» у збройній боротьбі УПА В. Кук пояснює, що до вересня 1941 р. загоны «Поліська Січ», створені у серпні Т. Бульбою-Боровцем при допомозі німецької армії, допомагали Вермахту у боротьбі із залишками розбитої Червоної армії. Після встановлення цивільної адміністрації у Рівному, його загоны були розформовані і розпущені, а вояки залучені до місцевої поліції. Лише незначна частина «бульбівців» перейшла у підпілля. Не маючи своєї підпільної структури у 1942 р. вони домовилися з польськими червоними партизанами про співпрацю і перемир'я. Останні використали це зі своєю метою і знищили ряд невігідних для них діячів УПА, наприклад Мітрингу. Наприкінці 1942 р. УПА роззброїла «Поліську Січ», і всіх бажаючих включила до лав повстанської армії, зокрема до загонів «Клима Савура». У 1943 р. отаман Т. Бульба-Боровець розпочав переговори з німецькою владою у Рівному про допомогу зброєю для боротьби з червоноармійцями, але був вивезений до Варшави, потім Берліну, звідти потрапив до концтабору. Після звільнення Бульба-Боровець мав намір створити пронимецьку партизанку в Україні, але безуспішно⁵².

Надалі розмірковуючи над причинами вбивств євреїв загонами УПА канадський історик зазначає, що в Галичині «єврейські банди» знищували відповідно до травневої угоди з німцями 1944 р. Але чому вбивали волинських євреїв? Шукаючи відповіді на складні питання, він припускає, що євреїв на Волині ліквідували як «більшовицьких агентів», прибічників радянської влади, які могли стати для них корисними, як бійці, як майстри – ремісники, як свідки кривих подій. До того ж євреї могли видати колишніх поліцаїв.

Українські повстанці та колишні поліцаї мали всі підстави боятися покарання після повернення радянської влади. Для колишніх поліцаїв, які звикли до вбивств євреїв під час служби, перетворившись на повстанців це не становило жодної моральної чи військової проблеми. Тож ворожість щодо євреїв, прищеплена під час служби в поліції, в середовищі націоналістичних пов-

станців нікуди не поділася. Що стосується кількості єврейських жертв УПА, то Г. Мотика оцінює їх у 1-2 тис. осіб, здебільшого на Волині⁵³.

Ф. Гольчевський теж пише, що євреї намагалися знайти захисту у радянських партизанів, а не в УПА. Адже багато лідерів і членів УПА були усе ще переконані, що «жиди» підтримують більшовиків. Тому дуже небагатьом євреям вдалося приєднатися до партизанів-націоналістів – насамперед це були ті, хто міг запропонувати якісь фахові послуги. Однак питання потребує додаткових досліджень. Попри те, що серпнева конференція ОУН(б) 1943 р. офіційно пом'якшила своє ставлення до євреїв, але на місцях ці нові рішення мало що змінили в поводженні УПА з євреями, які переховувалися. У 1944 р. стосунки УПА з німцями стали більш практичними з огляду на боротьбу зі спільним ворогом – більшовизмом. Німці забезпечували підготовку УПА й постачали їй усе необхідне, а УПА допомагала їм у розвідці. До спільних інтересів належало також «єврейське питання» – боротьба з «єврейськими бандами». Зі звіту німецької військової розвідки відомо, що УПА переслідувала «єврейські банди» і знищила майже сотню осіб неподалік Бібрки⁵⁴.

О. Дюков зазначає, що попри те, що головними жертвами УПА були волинські поляки в ході «етнічних чисток», єврейські жертви були не поодинокими. Євреї переховувалися від нацистів та від служби безпеки ОУН(б). Серпневу постанову про рівноправність всіх націй, які мешкали в Україні вважає фікцією, оскільки не відповідала реаліям життя. Тимчасове переслідування було припинене відносно євреїв-спеціалістів, ліквідованих службою безпеки ОУН напередодні вступу червоноармійців в Західну Україну. Натомість біглих з гетто осіб, які переховувалися по лісах, продовжували знищувати, так само, як поляків. Ті євреї, які вже знаходилися в лавах УПА, але не відповідали критеріям «фаховості», згідно з директивою командування, теж таємно знищувалися. Також знищенню підлягали єврейські сімейні табори, які перебували під контролем УПА.

О. Дюков стверджує, що попри кардинальну зміну внутрішньої політики ОУН(б) щодо національних меншин протягом Другої світової війни, знищення євреїв все одно продовжувалося. Керівництво ОУН остаточно відмовилося від проведення антиєврейської політики лише у 1944 р. з суто прагматичних міркувань – зі страху позбутися підтримки дій на Заході і втратити підтримку західноукраїнського населення налаштованого антинацистськи. Після війни націоналісти-емігранти намагалися очистити підмочену репутацію ОУН через проведену антиєврейську політику, яка з дійсністю не має нічого спільного. Визначити точну кількість знищених ОУН і УПА євреїв є неможливим. Дані А. Вайса про 28 тис. західноукраїнських жертв ніхто не перевіряв, адже поляки, українці та євреї знищувалися одночасно і масово, як «зрадники» і «чужинці»⁵⁵.

Отже, аргументи протилежних сторін достатньо обґрунтовані, але не дають остаточної відповіді на поставлене питання: УПА рятувала чи знищувала євреїв? А також на питання кількості єврейських жертв. З проаналізованої літератури виходить, що УПА рятувала і знищувала євреїв одночасно відповідно до ситуації на місцях. Точна кількість єврейських жертв, яка коливається

ся від 1-2 тис. до 28 тис. осіб, є до кінця не встановленою і потребує подальшої уваги з боку дослідників. Остаточну крапку у полеміці могли би поставити правдиві, неупереджені спогади учасників тих подій, але їх опубліковано за мало, щоб дійти однозначних висновків.

Попередні висновки доводять: попри те, що націоналістичне середовище у 1930-х – 1940-х рр. було просякнуте антисемітськими ідеями, настроями, духом, стереотипами, участь членів УПА в антиєврейських акціях все ж залежала не від офіційних настанов, а, насамперед, від особистих переконань командирів загонів. Немає підстав однозначно стверджувати, що євреїв масово вбивали за німецьким «расистським» зразком задля очищення території для етнічних українців, адже прямих інструкцій штабу УПА щодо такої політики не існувало.

Ббивства євреїв, про які пишуть українські та зарубіжні історики, ймовірно за все носили несистемний, локальний, в окремих випадках навіть індивідуальний характер. Можна припустити, що винищення євреїв було пов'язано з прагматичним підходом командирів УПА – турботою про власну безпеку: євреї не мали перейти на бік радянських партизанів і вказати місце розташування повстанців. Свідчення виживших євреїв, які перебували в лавах УПА і померли в похилому віці, доводять, що повстанці сповідували вибірковий підхід і виходили з позицій необхідності для загону тих чи інших осіб. Хоча остаточної крапки у цьому питанні ще ставити зарано. Ця складна тема потребує подальших досліджень і фахових дискусій.

Примітки:

¹ Мороко В. Євреї і ОУН-УПА // Первые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 1997. С. 134-137.

² Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 65-93

³ Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини. Дніпропетровськ, 2010. С. 308-315.

⁴ OUN, UPA i zagłada Żydów / Red. Andrzej A. Zięba. Księgarnia Akademicka, 2017. 998 s.

⁵ В'ятрович В. Міф 33: УПА боролася за моноетнічну державу // Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків: Книжковий клуб «Сімейного дозвілля», 2016. С. 173-177.

⁶ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 79-81.

⁷ УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира Василя Кука / упор.: С. Дібров, Я. Сватко. Львів: Галицька видавнича спілка, 2018. С. 22-23.

⁸ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 53 с.

⁹ Там само. С. 16.

¹⁰ Ковальчук В. Чи була створена УПА 14 жовтня 1942 року? URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/10/22/4426156>; <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/22/3306787>

¹¹ УПА в запитаннях і відповідях... С. 37.

¹² Там само. С. 38, 40.

- ¹³ Романовский Д. Коллаборанты: украинский национализм и геноцид евреев в Западной Украине. URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ¹⁴ УПА в запитаннях і відповідях... С. 27-28, 30-32.
- ¹⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА... С. 81.
- ¹⁶ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Днепропетровск-Москва, 2007. С. 743, 748; Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919-1945. Київ: Дух і Літера, 2002. С. 181-182.
- ¹⁷ Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 449.
- ¹⁸ Там само. С. 453-454.
- ¹⁹ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. 2-е вид. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 196.
- ²⁰ Мотика. Г. Антипольська акція на Волині // Журнал «І». 2013. № 74 («Волинь 1943»). С. 208.
- ²¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Лаурус, 2018. С. 16, 41; Його ж: Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569-1999). Київ: Дух і Літера, 2012. С. 196-197.
- ²² Снайдер Т. Життя і смерть західно-волинських євреїв, 1921-1945 рр. // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 145-146.
- ²³ Там само. С. 147, 149.
- ²⁴ Щупак І. До дискусії щодо характеристики Волинської трагедії як геноциду та співставлення її з Голокостом // Проблеми історії Голокосту. 2013. № 6. С. 127-139.
- ²⁵ Федик І. Євреї і УПА: факти, що заперечують пропаганду. URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ²⁶ Крутлов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии (1939-1944). Днепро: Ткума, Лира ЛТД, 2017. С. 403.
- ²⁷ Романовский Д. Коллаборанты... URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ²⁸ В'ятрович В. Міф 33... С. 177.
- ²⁹ УПА в запитаннях і відповідях... С. 59.
- ³⁰ Мороко В. Євреї і ОУН-УПА... С. 136.
- ³¹ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³² В'ятрович В. Міф 33... С. 177-178.
- ³³ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³⁴ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... С. 220-222, 226.
- ³⁵ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Крутлов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 403.
- ³⁹ Голод Б. Das ist Brot. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 183.
- ⁴⁰ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ⁴¹ Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса» / Фонд «Историческая память». 2-е изд. Москва, 2009. С. 80.

- ⁴² Вайс А. Ставлення українських націоналістичних груп до євреїв протягом Другої світової війни // Проблеми історії Голокосту. Дніпропетровськ: Ткума, 2013. С. 152-153.
- ⁴³ Романовский Д. Коллаборанты... URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ⁴⁴ Радченко Ю. Отношение ОУН к евреям: дискуссия без «совместных деклараций» // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание №№ 1-2, 2018. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>;
- Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 213-214.
- ⁴⁵ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 207, 220-221.
- ⁴⁶ Там само. С. 208-209.
- ⁴⁷ Там само. С. 76, 83, 126.
- ⁴⁸ Там само. С. 211-216.
- ⁴⁹ Там само. С. 217-218.
- ⁵⁰ Літопис УПА. Том 26. Торонто-Львів, 2001. С. 59-60.
- ⁵¹ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 219-220.
- ⁵² УПА в запитаннях і відповідях... С. 24-26.
- ⁵³ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 222-226.
- ⁵⁴ Гольчевський Ф. Відтинки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 200-202.
- ⁵⁵ Дюков А. Второстепенный враг... С. 121-123.

Mykhailiuk Maryna. Jews in the UPA: salvation vs annihilation (historiographic analysis). The article discusses the debatable issue of the benefits of salvation or extermination of Jews by the UPA in 1943-1944. To date, there is no consensus on the UPA's attitude towards Jews: refugees from occupied territory, fugitives from concentration camps, labor camps and the ghetto. There is controversy in the scientific literature about whether the UPA destroyed or saved the Jews? In the end, it turns out that there is no advantage. UPA warriors both saved and destroyed Jews at the same time. Participation in anti-Jewish actions depended not on the official decisions of the UPA headquarters, but, first of all, on the personal convictions of the squad leaders. There is no reason to unequivocally state that Jews were massacred for the German «racist» model in order to clear the territory for «ethnic» Ukrainians, since no direct instructions were issued regarding such a policy. It can be assumed that the murders of the Jews were unsystematic, local, in some cases possibly individual in nature and were associated with the pragmatic considerations of the UPA commanders – concern for their own security: the Jews should not go over to the side of the Soviet partisans and see them for the location of the rebels. Evidence of surviving Jews who were part of the UPA and died in old age convinces us that the rebels took a selective approach and came out of the «need» position for a detachment of certain people. The exact number of Jewish casualties, ranging from 1-2,000 to 28,000, has not yet been fully established and needs further research. The final point in the controversy could be made by the true, unbiased memories of the participants of those events, but they are not published enough to reach clear conclusions.

Key words: Jews, UPA, salvation, Jewish experts, extermination, Jewish labor camps, historiographic analysis, foreign and Ukrainian views on the problem.

Отримано: 30.05.19